

RAPPORT
KULTURMILJÖANALYS PRÄSTVIKEN

BILAGA TILL DETALJPLAN FÖR PRÄSTVIKEN

2014-11-17

Uppdrag: 251223, Stöd i framtagande av detaljplan Eriksberg, Botkyrka

Titel på rapport: PM Kulturmiljöanalys Prästviken

Status: Rapport

Datum: 2014-11-17

Medverkande

Beställare: Svenska kyrkan, Prästlönetillgångar i Stockholms stift

Kontaktperson: Karin Lindforss / Sture Parkler

Konsult: Tyréns AB

Uppdragsansvarig: Maria Borup

Handläggare: Anne Philipson Jancke, Fredrika Mellander Rönn

Kvalitetsgranskare: Johanna Alton

Revideringar

Revideringsdatum 2014-11-17

Version:

Initialer:

Författare:

Datum: 2014-09-02

Handlingen granskad av:

Johanna Alton

Datum: 2014-09-03

Tyréns AB

118 86 Stockholm
Besök: Peter Myndes Backe 16

Tel: 010 452 20 00

www.tyrens.se

Säte: Stockholm
Org.Nr: 556194-7986

Sammanfattning

Svenska kyrkan planerar för ny bebyggelse i anslutning till Botkyrka kyrka och Hammarby gård, söder om S:t Botvids väg i Botkyrka kommun. Tyrens AB har fått i uppdrag att utföra en kulturmiljöanalys i samband med framtagande av detaljplan för det aktuella området.

Kulturmiljöanalysens syfte är att utgöra underlag för bedömning av påverkan på kulturmiljövärden samt utgöra underlag för den detaljplaneprocess som pågår inför uppförande av ny bebyggelse i området. Området ligger inom riksintresse för kulturmiljövärden; Bornsjön [AB16] Botkyrka socken och utredningen utgår från riksintressets motiv- och uttryckstexter.

Landskapet kring Botkyrka kyrka visar på ett pedagogiskt sätt samhällsutvecklingen från förhistorisk tid fram till idag. De förhistoriska gravfälten i anslutning till Hammarby gård berättar om bebyggelsekontinuitet ner till yngre järnålder. Den gamla Södertäljevägen, tidigare Göta landsväg, löper genom området i gränsen mellan den öppna odlingsmarken och den mer höglänta skogsmarken. Platsens funktion som vallfartsmål, regionalt centrum och sockencentrum avspeglas i närområdet genom bebyggelsens karaktär, läget i landskapet och de historiska vägdragningsarna. Kring kyrkan finns byggnader som hör till det tidigare sockencentrumet som växte fram i anslutning till kyrkan.

Området har en mycket hög kulturhistorisk dignitet som utgår från sambandet mellan Hammarby gård, Botkyrka kyrka med tillhörande bebyggelse och Göta landsväg. Den första stenkyrkan uppfördes på platsen i slutet av 1100-talet. Innan dess ska det ha funnits en träkyrka i området, som sannolikt var belägen närmare Hammarby gård. Båda kyrkorna uppfördes till minne av Botvid, född och uppvuxen på Hammarby gård, kristnad på 1000-talet i England och enligt legenden död genom martyrdöden. Botvid helgonförklarades och under medeltiden fungerade Göta landsväg som pilgrimsled för otaliga pilgrimer som besökte Botvids kvarlevor i Botkyrka kyrka. Botvid, hans bror Björn och deras föräldrar Sven och Bänkfrid bodde på Hammarby gård. Sven och Bänkfrid var hedningar och deras förfäder är sannolikt begravda på det vikingatida gravfältet intill den historiska gårdstomten. Att det finns kunskap om prästgårdens vikingatida ägare med namn och släktskap, samt en specifik historik med årtal och omständigheter kring uppförandet av kyrkan i tidig medeltid ger platsen ytterligare tyngd.

Utifrån de värden som uttrycks i riksintressebeskrivningen, och som konkretiseras och utvecklas i kommunens kulturmiljöprogram har ett antal bärande karaktärer identifierats. De bärande karaktärerna är kvaliteter att ta fasta och bygga vidare på. För att områdets kulturhistoriska uttryck ska bestå ska dessa bärande karaktärer vara fortsatt upplevelsebara även efter en exploatering. De bärande karaktärerna förklaras nedan utifrån de objekt och samband som finns i området.

- ✓ **Centralt beläget odlingslandskap med lång kontinuitet** - *Speglar jordbrukets och bebyggelsens utveckling från bronsålder fram till idag, med fornlämningar, Hammarby gårds läge samt 1900 – talets utveckling med arrendatorbostad och torpbebyggelse.*
- ✓ **Botkyrka medeltida kyrka med Hammarby prästgård** – *Speglar det historiska sambandet mellan prästgården och kyrkan. Botkyrka kyrka uppfördes på Hammarby gårds mark av den senare helgonförklarade Botvids bror Björn som var innehavare av Hammarby gård. Platsens roll som religiöst och administrativt centra sedan tidig medeltid.*
- ✓ **Sockencentrum** – *Speglar platsens roll som central nod för socknen och regionen från medeltid fram till det moderna samhällets utbyggnad under senare delen av 1900 – talet*

Utifrån kulturmiljöanalysens resultat definieras också ett antal riktlinjer så att den nya miljön kan utformas på det befintliga landskapets villkor. Genom att söka inspiration i landskapets befintliga kulturmiljökvaliteter och låta landskapets historiska dimension utgöra en resurs i samhällsplaneringen skapas goda förutsättningar för en långsiktigt hållbar utveckling.

Innehållsförteckning

1	Inledning	6
1.1	Utredningsområdet	6
2	Definition av miljöaspekten	7
3	Avgränsningar. Förutsättningar för utredningen	7
3.1	Riksintresse för kulturmiljövården	7
3.2	Kommunalt kulturmiljöprogram	9
4	Kulturmiljöanalys	9
4.1	Nuläge	9
4.2	Områdets kulturhistoriska sammanhang	12
4.3	Planområdet	14
4.4	Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom planområdet	21
5	Kulturhistorisk bedömning	30
5.1	Bärande karaktärer	31
5.2	Riktlinjer för planering med kulturmiljön som resurs	32
6	Referenser	34

1 Inledning

Tyréns har fått i uppdrag att utföra en kulturmiljöanalys av området kring Hammarby gård och Botkyrka kyrka i Botkyrka kommun inför planerad exploatering av området. I uppdraget ingår även en separat konsekvensbeskrivning av påverkan på kulturmiljön, där kulturmiljöanalysen utgör underlaget. Analysen och konsekvensbedömningen kommer att ligga till grund för en miljökonsekvensbeskrivning (MKB) och den detaljplan som håller på att upprättas för området.

Arbetet har utförts av kulturgeograf Anne Philipson Jancke och byggnadsantikvarie Fredrika Mellander Rönn. Foto Tyréns, där inget annan anges.

1.1 Utredningsområdet

Den föreslagna stadsdelens utbredning.

Den planerade exploateringen redovisas på en illustrationsplan daterad 2014-11-17. Det område som är aktuellt för exploatering är området norr om Hammarby gård, strax väster om Botkyrka kyrka i Botkyrka kommun. Området består idag av odlingsmark och avgränsas i norr av S:t Botvids väg, tidigare Göta landsväg, och i söder av ett större skogsbeväxt impediment där Hammarby gård, tidigare prästgård till Botkyrka kyrka ligger. Norr om S:t Botvids väg finns småskalig villabebyggelse, och på ett impediment i odlingsmarken ligger gårdsbebyggelse med ekonomibyggnader och före detta arbetarbostad, numera arrendatorbostad. Inom området går idag småskaliga bruksvägar, och strax söder där om löper storskalig infrastruktur i form av E4:an.

Flygfoto som visar planområdet och Botkyrka kyrka. Foto Riksantikvarieämbetet kulturmiljöbild

2 Definition av miljöaspekten

Med kulturmiljö menas av människan påverkade fysiska spår i landskapet som berättar om de historiska skeenden och processer som lett fram till det landskap vi ser idag. Det kan gälla allt från enskilda objekt till stora landskapsavsnitt och tidsmässigt spänna över allt från förhistoriska lämningar till dagens bebyggelsemiljöer.

Kulturmiljön bidrar till en stimulerande livsmiljö och är en viktig resurs för rekreation, friluftsliv, turism- och besöksnäring. Vid planeringen av nya områden finns det ett ansvar (och en skyldighet vid lagskyddade landskap och bebyggelse) att ta tillvara och bygga vidare på vårt kulturarv för kommande generationer.

I samhällsplaneringen är det viktigt att värna kulturmiljövärden genom att identifiera historiska samband och upprätthålla en kontinuitet i miljön. För att detta ska kunna möjliggöras ställs det krav på att skyddsområden respekteras och att fragmentisering av miljöerna undviks i samband med exploatering och förändrad markanvändning. Vidare bör intilliggande exploateringar inte verka störande. Vid förändring bör detta utföras på ett sätt som tar till vara, och gärna förstärker, miljöns värden och platsens historia.

3 Avgränsningar. Förutsättningar för utredningen

Avgränsningen för analysen är det planområde där ny bebyggelse planeras. I första hand gäller det närområdet kring Botkyrka kyrka och Hammarby prästgård. I andra hand utreds om de planerade åtgärderna påverkar förståelsen av de historiska och geografiska processerna på en mer övergripande skalnivå. De grundläggande förutsättningarna för analysen är att området ingår i riksintresse för kulturmiljövården, är utpekad i Botkyrka kommuns kulturmiljöprogram, samt innehåller lagskyddade fornlämningar och kyrkliga kulturminnen.

3.1 Riksintresse för kulturmiljövården

Området ingår i riksintresse för kulturmiljövården Bornsjön [AB16] Botkyrka socken. Ett område av riksintresse för kulturmiljövården definieras som ett område av nationellt intresse och avsikten är att områdena ska hävdas i den kommunala fysiska planeringen och i andra

beslut om markanvändning. I riksintresseområdena är landskapet tydligt präglad av den historiska utvecklingen och kulturmiljön bör utgöra utgångspunkt vid förändringar. För att landskapets värden och potential ska tillvaratas på bästa sätt bör kulturmiljön vara tongivande vid fysisk planering i riksintresseområden. Till varje riksintresse hör en kortfattad beslutstext som är indelad i ”motivering” och ”uttryck för riksintresset”, där de sistnämnda lyfter fram de strukturer i landskapet som bildar uttryck för riksintressets motivering. Beslutstexternas funktion är att kommunicera den kulturhistoriska intentionen för tillämpning inom kommunal planering. Vissa verksamheter som bryter mot den kulturhistoriska intentionen ska även kunna styras undan för att undvika att värden i landskapet påtagligt skadas.

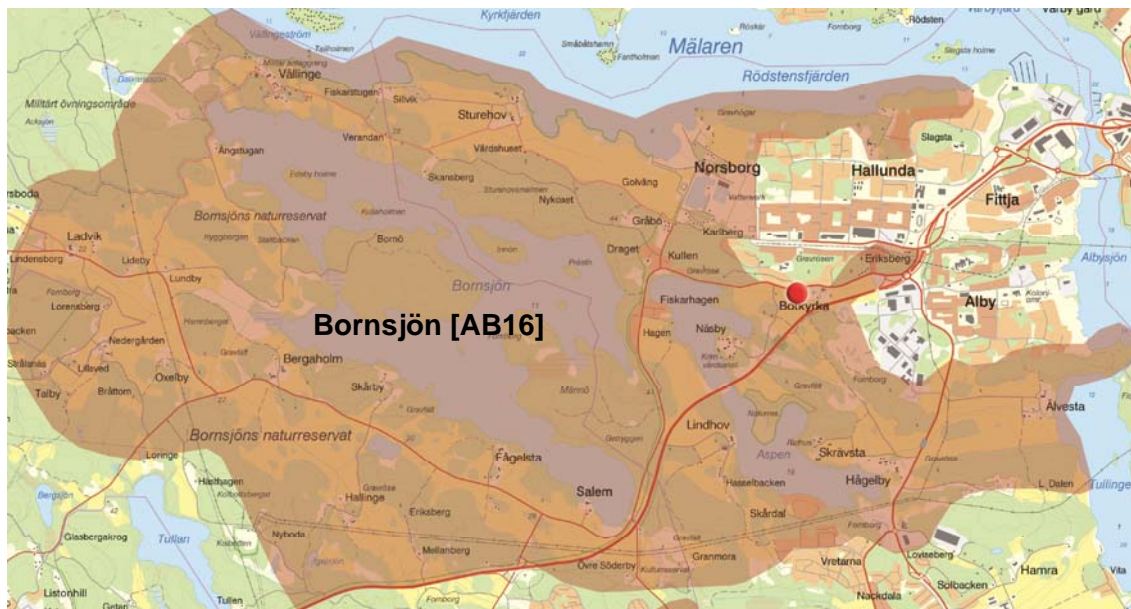
Motiv och uttryckstexten för riksintresset Bornsjön [AB16] lyder i sin helhet:

Motivering:

Herrgårdslandskap utmed Mälaren och runt Bornsjön och sjön Aspen, som präglas av ett sedan bronsåldern utvecklade jordbruk, kommunikationerna på vatten och till lands, den tidiga medeltidens sockenindelning och de stora herrgårdsanläggningarna. (Fornlämningssmiljö, Kommunikationsmiljö).

Uttryck för riksintresset:

Stenåldersboplatser och bronsåldersmiljöer, främst det delvis undersökta boplatskomplexet vid Hallunda med husgrundsterrasser, skärvstenshögar och gravar. Fornborgar och stora gravfält från järnåldern, bl. a ett gravfält med stora högar vid Norsborg, vilket kan kopplas till de övergivna enheterna Borg och Hundhamra. Botkyrka kyrka med äldsta delar från 1100-talet, samt tillhörande boställen och andra byggnader. Gamla vägsystem samt bryggor och hamnplatser som speglar kommunikationerna på vattnet. Det av storgodsdriften ända sedan förhistorisk tid präglade landskapet med en rad herrgårdsanläggningar, parker, alléer etc., bl.a. Norsborgs herrgård och Sturehov med tidiga industriella verksamheter. Äldre lantlig bebyggelse. (Miljön berör även Salem och Södertälje kommuner).

Karta över riksintresseområdets utbredning med det aktuella utredningsområdet markerat

Som riksintressebeskrivningen visar är analysområdet en del av ett större sammanhang som speglar en mycket lång historisk utveckling från förhistorisk tid fram till idag.

3.2 Kommunalt kulturmiljöprogram

Området där planområdet ingår finns även med i Botkyrka kommuns kulturmiljöprogram, under rubriken Botkyrka kyrka och sockencentrum. I kulturmiljöprogrammet definieras områdets huvudsakliga kulturhistoriska karaktärsdrag:

- ✓ *Gårdsbildning med förhistoriska anor - Hammarby prästgård har förhistoriska anor vilket man kan se genom det järnåldersgravfält som ligger intill gårdstomten. Under äldre medeltid uppfördes Botkyrka kyrka på Hammarbys ägor. I samband med kyrkobyggandet anslogs Hammarby gård till prästboställe.*
- ✓ *Kyrkans visuella funktion i området - Kyrkan fungerar som landmärke i det öppna låglänta landskapet. Den okalkade gråstensbyggnaden har en viktig funktion både som markering av det tidigare sockencentrat och rent upplevelsemässigt när man färdas längs med landsvägen och motorväg.*
- ✓ *Det öppna landskapet kring kyrka och prästgård - Prästgården ligger ganska långt bort från kyrkan men visar ändå på det äldre sambandet mellan kyrka och prästboställe. Det öppna kulturlandskapet är en förutsättning för att detta historiska samband ska vara avläsbart.*
- ✓ *Sockencentrat - Kring kyrkan växte med tiden fram ett sockencentrum med klockargård, fattighus och skola. Det är idag en ganska svårläst miljö men bevarad bebyggelse tydliggör kyrkans centrala roll i det äldre samhället.*

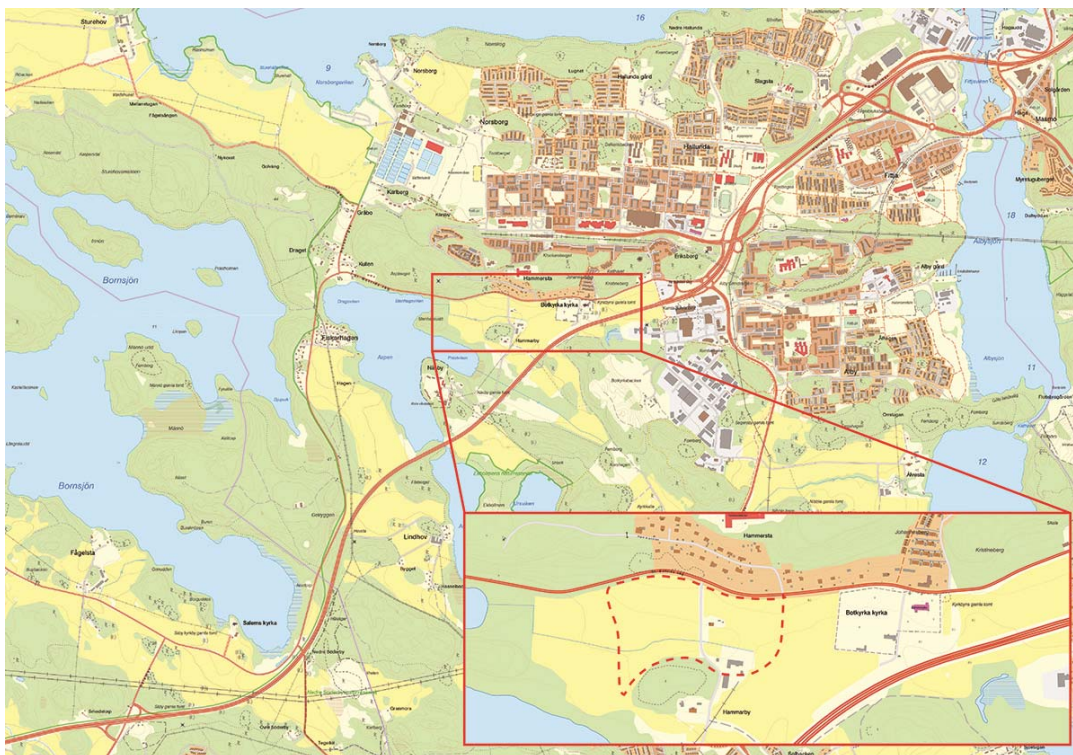
4 Kulturmiljöanalys

Föreliggande kulturmiljöanalys syftar till att förklara den historiska bakgrunden till de kulturhistoriska värden och huvudsakliga karaktärsdrag som definieras i riksintressets motiv- och uttryckstext och som ytterligare preciseras i kommunens kulturmiljöprogram.

4.1 Nuläge

Utredningsområdet ligger i ett mosaikartat odlingslandskap i norra Botkyrka kommun. Landskapet präglas av sprickdalslandskapets varierande topografi, med oregelbundna dalgångsstråk som avbryts av skogsbeklädda höjdparter. Området ligger i utkanten av Storstockholms förortsområden, med omväxlande uppodlade dalgångar, större rekreationsområden och bebyggelseområden. Det aktuella utredningsområdet är beläget på åkermarken norr om Hammarby gård och väster om Botkyrka kyrka. Åkermarken är en del av en öst – västlig dalgång som löper från Albysjön i öster till sjön Aspen i väster. Den öppna odlingsmarken kring Botkyrka kyrka och Hammarby prästgård ligger idag insprängd mellan

E4:an i söder och de storskaliga miljonprogramsområdena Hallunda i norr och Alby i öster. Söder om E4:an finns ett större oexploaterat jordbruks- och rekreationsområde. Landskapet väster om utredningsområdet karaktäriseras av relativt oexploaterad landsbygd, och Botkyrka kommun kan sägas utgöra gränsen mellan stad och land.

Den uppodlade dalgången med Hammarby gård och Botkyrka kyrka är tydligt avgränsad norrut genom det skogsdominerade höjdpartiet norrut och E4:an med angränsande skog i söder. Trots att området ligger i nära anslutning till storskaliga bostadsområden och infrastruktur präglas landskapet på platsen av odlingslandskap.

Planområdet sträcker sig från det större impedimentet centralt i odlingsmarken där Hammarby gårdstomt är belägen och norrut fram till S:t Botvids väg, och breder ut sig i öst-västlig riktning ungefär 250 meter på var sida om Asptunavägen från S:t Botvids väg till Hammarby gård. Från S:t Botvids väg sluttar terrängen svagt ner mot Hammarby gård och centralt i planområdet löper Asptunavägen, en mindre väg som fortsätter från Hammarby gård vidare mot Hågelby i söder. Den befintliga bebyggelsen inom planområdet är en arrendatorbostad till Hammarby gård (f.d. arbetarbostad) med uthus som ligger i anslutning till ett mindre impediment längs med vägen, samt ekonomibyggnaderna som tillhört Hammarby gård. Impedimentet med arrendatorbostaden är beväxt med större lövträd och tall och i anslutning till bostadshuset finns rester efter en fruktträdgård i form av äldre fruktträd. Vägen ned mot Hammarby gård flankeras av äldre lövträd i anslutning till S:t Botvids väg.

Botkyrka kyrka ligger i det öppna odlingslandskapet i en smal öst - västlig dalgång som löper ut mot sjön Aspen i väster. I bakgrunden skymtar miljonprogramsområdet i Alby. Efter Alby följer ett pärlband av förortsområden från storstadens olika utbyggnadsfaser in mot Stockholms innerstad. Väster om området breder Södermanlands landsbygd ut sig. Här i Botkyrka kommun går gränsen mellan stad och land.

På odlingsmarken bedrivs idag åkerbruk och till viss del även hästbete. Hammarby gårds ekonomibyggnader inhyser hästar och i anslutning till dem finns hästhagar. Inom området finns flera uppvuxna träd som tillsammans med skogsområdena omgärdar dalgången. Den jordbruksanknutna bebyggelsen bidrar till en variation i det annars uppodlade dalgångsstråket.

Idag är åkerbruk den huvudsakliga markanvändningen inom planområdet. Byggnaderna på bilden är Hammarby gårds ekonomibyggnader.

Foto mot norr från platsen för Hammarby gårds ekonomibyggnader. I förgrunden tvättstuga och verkstad, i bildens mitt arrendatorsbostaden och i fonden S:t Botvids väg

4.2 Områdets kulturhistoriska sammanhang

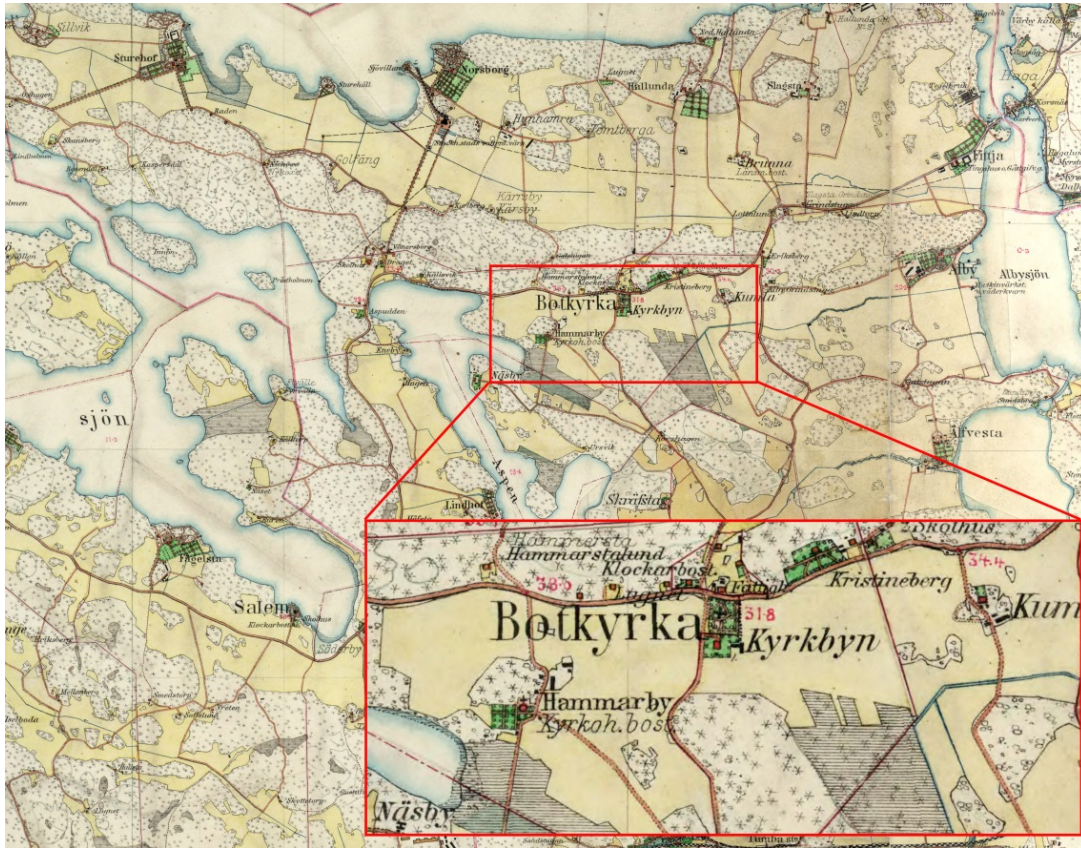
Att området ligger i gränzonen mellan de högexploaterade miljonprogramsområdena i Storstockholms utkanter och Mälardalens södra odlingsbygder innebär att landskapet här bär på spår från många historiska processer och skeenden. Större exploatering av området har ännu inte raderat de tydliga spåren efter områdets historia, samtidigt som det utgör en integrerad del av staden genom närheten till tunnelbana, större bostadsområden och övrig service. Den låga exploateringsgraden i området gör att landskapet på ett pedagogiskt sätt visar på samhällsutvecklingen från förhistorisk tid till idag.

Området har landsbygdskaraktär. Kyrkan är placerad i höjdläge invid den tidigare landsvägen, med en historia som vallfartsväg under medeltiden. Vägdragningen har sannolikt kontinuitet ner i förhistorisk tid, och var den viktigaste landvägen mot Stockholm söderifrån fram till utbyggnaden av E4:an.

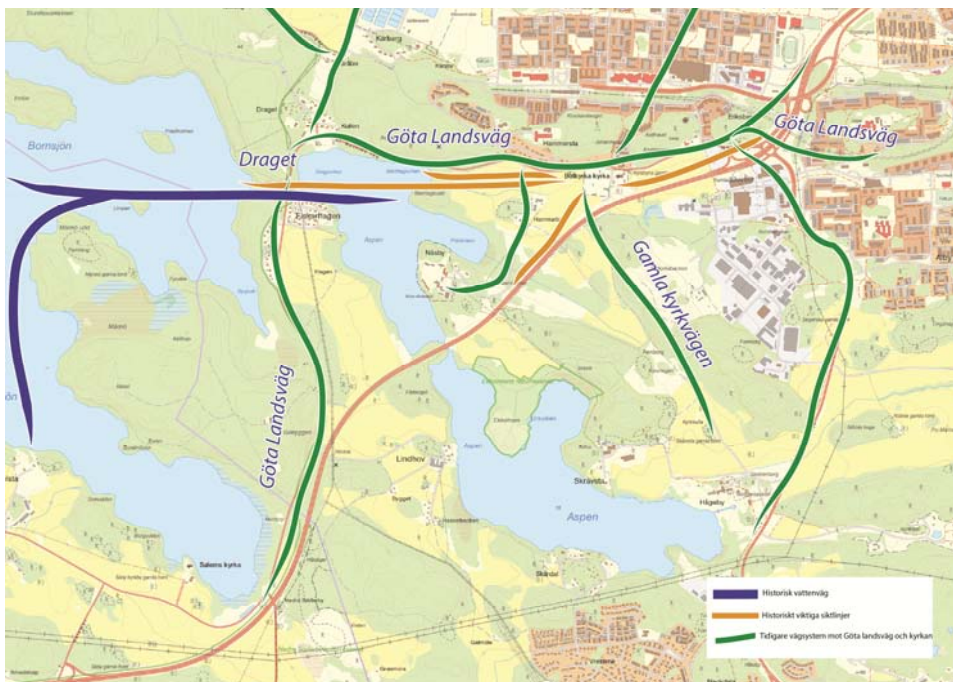
Botkyrka kyrka med prästgård och sockencentrum visar på den medeltida sockenindelningen. Platsens funktion som regionalt och lokalt centrum är fortfarande läsbar genom rester av ålderdomliga vägsystem över land och vatten. I området finns ett flertal förhistoriska lämningar som befäster platsens bebyggelsekontinuitet från förhistorien, och det aktuella området har varit bebott och brukat åtminstone sedan äldre järnålder.

Botkyrka kyrka uppfördes på 1100-talet på Hammarbys ägor till minne av S:t Botvid som var född och uppvuxen på gården. Omständigheterna kring kyrkans beskrivs i S:t Botvidslegenden som finns återgiven i det s.k. Dresdendokumentet, en skriftlig källa från 1300-talet. Legendens beskriver, förutom de underverk den helige Botvid utförde, hur Botvids bror Björn uppförde den första träkyrkan på Hammarby gårds marker till minne av sin helige broder. Botvidslegenden behandlar händelser som ska ha inträffat under 1100-talets första decennier. Uppgifterna om bröderna Björn och Botvid och omständigheterna kring kyrkans uppförande bekräftas delvis genom Botvidsmonumentet, en gravvård som ursprungligen fanns i Botkyrka kyrka. Monumentet förvaras idag på Historiska museet i Stockholm. Under medeltiden fungerade Göta landsväg som pilgrimsled för de pilgrimer som kom från stora delar av Sverige för att be vid Botvids kvarlevor i Botkyrka kyrka. Botkyrka kyrka var länge huvudkyrka för Södertörn och fick därmed en regional betydelse. Kyrkans betydelse framgår av dess placering. Som en följd av kyrkans centrala roll i varje socken låg kyrkorna ofta strategiskt i anslutning till de viktiga kommunikationsstråken genom bygden. Botkyrka kyrka är väl synlig från den omgivande bygden och från den gamla landsvägen som var den viktigaste landvägen.

Kyrkans placering gav även upphov till nya färdvägar, då kyrkan och kyrkbyn fungerade som bygdens centrum. Till sockencentrumet lokaliserades för socknen gemensamma funktioner såsom skola och fattighus. Till Botkyrka kyrka har det gått vägar från de omkringliggande byarna som idag har försvunnit på grund av det sena 1900-talets exploateringar kring området.

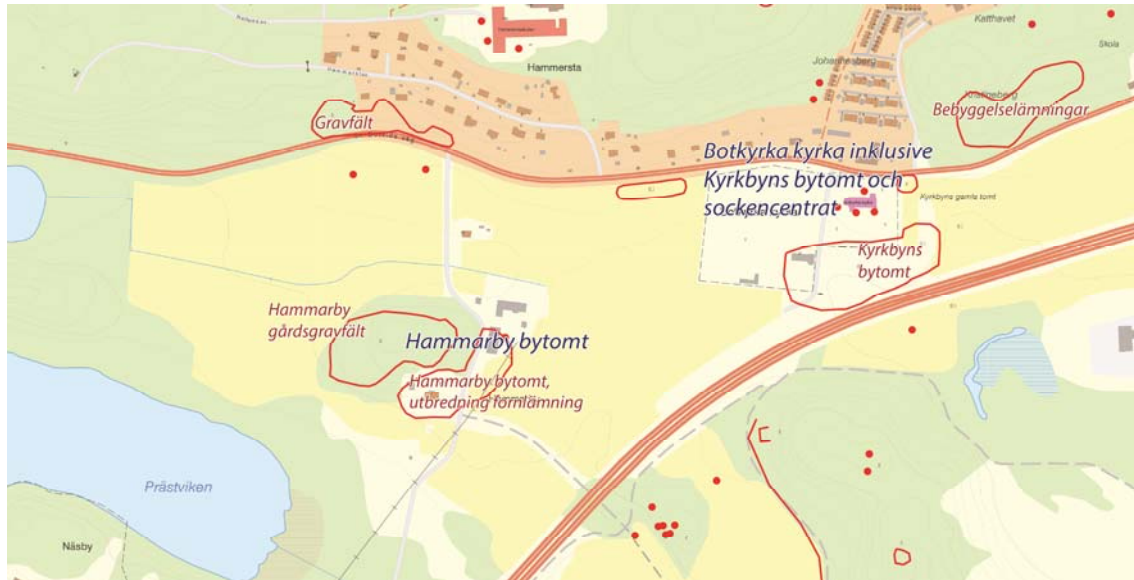
På häradsekonomiska kartan från början av 1900 – talet syns utredningsområdet i sitt sammanhang innan de stora exploateringarna inom miljonprogrammet förändrade landskapet i närområdet och Botkyrka kyrka fortfarande var en central nod för den omkringliggande bygden.

Kartan visar hur färdvägarna gått i historisk tid. Botkyrka kyrka och prästgård låg centralt längs med de viktiga historiska färdvägarna och fungerade som en viktig nod i landskapet. Kyrkan var den centrala mötesplatsen i bygden, och här fanns sockencentrumet med tidens servicefunktioner. Alla som färdades mot Stockholm söderifrån passerade området. Området förlorade sin centrala funktion i landskapet i och med utbyggnaden av E4:an, som skapade nya noder i landskapet.

4.3 Planområdet

Fornlämningarsbild

Bilden visar fornlämningar i, och i anslutning till, planområdet. Källa: FMIS

På de mer höglänta områdena kring Botkyrka kyrka finns lämningar efter bronsålderns invånare i form av rösen och skärvstenshögar, medan järnålderns gravfält och boplatser är belägna i anslutning till de historiska gårdslägena. Intill Hammarby gård ligger ett vikingatida gravfält vilket visar att det funnits en bosättning på platsen sedan yngre järnåldern (500 – ca 1100 e Kr). Björns föräldrar, Sven och Bänkfrid levde under vikingatiden och deras förfäder är sannolikt begravda på gravfältet, och kanske även de själva. I närområdet finns flera fornlämningar som visar att området varit bebott länge. Norr om S:t Botvids väg ligger ett gravfält som sannolikt är äldre än Hammarby gårdsgravfält och som visar bebyggelsekontinuitet i området ner i äldre järnålder (500 f Kr – 500 e Kr). På åkermarken är fyndplatser för stenålderfynd markerade på kartan ovan. Vid kyrkan finns flera runstenar (markerade som punkter). Nordöst om kyrkan ligger ett område med bebyggelselämningar. Det är lämningar efter den bebyggelse som i det senare kartmaterialet kallas Kristineberg.

Hammarby gård blev prästgård till Botkyrka kyrka redan under medeltiden, och har därmed under lång tid haft ett nära samband med kyrkan och den kyrkby som sannolikt under 1400 – talet etablerades vid kyrkan. Prästgårdarna fungerade som tjänstebostad för prästen, men skulle även bidra till deras försörjning. Avståndet mellan kyrka och prästgård skulle helst inte vara större än att prästen kunde infinna sig i kyrkan vid olika tider för böner och mässor samtidigt som han skötte jordbruket på prästgården.

I samband med planeringen av en utvidgning av kyrkogården utfördes 2012 en arkeologisk utredning och förundersökning på den tidigare kyrkbyns bytomt samt på odlingsmarken nordost och nordväst om Botkyrka kyrka. Vid utredningen konstaterades två nya fornlämningar. En järnåldersboplats hittades på odlingsmarken väster om nuvarande kyrkogård, i kanten mot S:t Botvids väg. Nordost om kyrkan påträffades en klockgjutningsanläggning i form av en gjutgrop, sannolikt från början av 1600 – talet. Vid kyrkbyns bytomt påträffades ett sannolikt äldre bebyggelseläge än det som fanns fram till 1960 – talet.

1500-1600-tal

Under medeltiden och en bit in på 1600 – talet ingick det i prästgårdarnas skyldigheter att tillhandahålla mat och husrum för genomresande i socknen. Då Hammarby prästgård låg längs huvudvägen till Stockholm söderifrån och de resande tidvis var många, var det ofta en tung börda för prästen.

Platsens strategiska läge bidrog förmodligen till att ”slaget vid Botkyrka kyrka” stod här i augusti 1568, då Erik XIV stred mot sina bröder på åkrarna mellan prästgården och kyrkan. Slaget vid Botkyrka kyrka var ett led i kampen om kungamakten som slutade med att Erik XIV i september samma år förlorade kronan och fängslades av sina bröder.

Botkyrka socken Hammarby nr 1. Geometrisk avfattning 1636.

På kartan ovan från 1636 är Hammarby gårds inägomarker brukade i tvåsäde, det innebar att ungefär hälften av den odlingsbara marken låg i träda varje år, med hägnader mellan de båda gårderna. Åkermarken var indelad i mindre, avlånga åkertegar med diken eller stigar emellan. Tegindelningen kan fortfarande följas i dagens landskap, genom Asptunavägen och det dike som idag går i öst-västlig riktning centralt i odlingsmarken. Den stora skillnaden mellan markanvändningen på 1600 – talet och idag, är att ängsmarken då fortfarande var av central betydelse för jordbruket.

Här är Hammarby prästgård och Botkyrka kyrka med kyrkbyn avbildade på samma karta. Av texten framgår att kyrkan inte hade någon egen utmark. Texten över kartbilden lyder ”Här är stora landsvägen mellan Stockholm och Tälje”. Den väg som idag löper från S:t Botvids väg till Hammarby prästgård, Asptunavägen, sammanfaller med den hägnad som skiljer de två åkergårderna åt. Vägen går förbi ett impediment i odlingsmarken, det impediment där dagens arrendatorbostad ligger.

1800 – talets början

Storskifteskarta över Hammarby gårds och kyrkbyns utmarker från 1818. Lantmäteriakt 01-BOT-53

På kartan från 1818 är prästgårdens och kyrkbyns utmark karterade tillsammans. Texten lyder ”Utmarken till Hammarby kyrkoherdeboställe och Kyrkby frälsehemman”. Kartan visar endast utmarken och texten under landsvägen lyder ”Hammarby äng och åkergården”.

På kartan syns det sockencentrum som med tiden utvecklades i anslutning till kyrkan norr om landsvägen. Socknen var en enhet för både den kristna religionens utövande och en rad världsliga och administrativa funktioner. Kyrkan utgjorde kärnan i sockencentrumet och var en given samlingspunkt för sockenborna. Kyrkan kom från medeltid och framåt i flera avseenden att utgöra bygdens centrum, till vilken en rad olika service- och förvaltningsfunktioner, administrativa och sociala verksamheter koncentrerades. I det sockencentrum som växte fram i anslutning till Botkyrka kyrka fanns förutom prästgården bl a en klockarbostad, fattigstuga som även under en period innefattade ett ”lazarett” samt en skola. I anslutning till dessa för socknen gemensamma funktioner finns på kartan boställen till en doktor och en smed. Det område som är markerat med bebyggelselämningar på fornlämningskartan (Kristineberg) består här av småskalig bebyggelse med mindre tegar.

Sockencentrumet är en helhetsmiljö med flera ingående delmiljöer som alla hade funktioner inom sockencentrumet. De historiska by/gårdstomterna ska ses som helhetsmiljöer som inte bara omfattar man- eller huvudbyggnaden utan hela området med byggnader med funktioner för jordbruket. I Mellansverige var det vanligt att ekonomibyggnaderna är placerade avskilt från bostadshuset, men de ingår ändå i samma gårdstomt.

Prästgården innehade en viktig funktion i sockencentrum, då prästen hade en framskjuten roll i samhället med både religiösa och administrativa funktioner.

1900-talets början

Häradsekonomska kartan över Stockholms län. 1901-06. Botkyrka J112-75-23.

På häradsekonomska kartan från början av 1900 – talet har ängsmarken odlats upp, gärdesindelningen och de flesta hägnaderna har försvunnit och odlingsmarken i området har den utbredning som den har idag. Här är även vägarna kring Hammarby gård utsatta; vägarna söderut i socknen går både via kyrkan och prästgården. Vid den här tiden har småskalig torp- och lägenhetsbebyggelse etablerats utanför sockencentrat norr om landsvägen. Här ligger t.ex. torpet Hammarstalund, som fått ge namn åt dagens villabebyggelse i området, Hammersta. Hammarby gårds ekonomibyggnader har i princip samma lokalisering som idag.

I början av 1900 – talet genomfördes en reform som innebar att prästlönen ersattes med en fast kontantlön. Tiondet avskaffades och prästgårdarna skildes från lantbruket. Prästgårdsjorden arrenderades ut och i anslutning till en del kyrkomiljöer uppfördes arrendatorbostäder. Arrendatorbostaden som uppfördes på den tidigare prästgårdsjorden Hammarby gård är från 1937 och är placerad på ett impediment i odlingsmarken invid Asptunavägen.

1950 – talet

Ekonomiska kartan från 1951. Salem J133-1013c53

På ekonomiska kartan från 1951 har bebyggelseutvecklingen norr om landsvägen fortsatt. De torp som fanns med på häradsekonomska kartan tycks fortfarande finnas kvar och i anslutning till dem har ett flertal tomter styckats av. En ny väg till det nya villaområdet har anlagts. Vid prästgården finns en pastorsexpedition och kyrkogården har utvidgats mot väster. Fattigstugan i det tidigare sockencentrat har blivit ålderdomshem och på den mindre åkerholmen i anslutning till Asptunavägen har arbetarbostaden (nuvarande arrendatorsbostaden) uppförts. E4:ans planerade sträckning delar av Hammarby prästgård och kyrkbyns marker söderut. Den tidigare huvudleden mellan Stockholm och Tälje, St Botvids väg, har flyttat ned i väghierarkin och fått karaktären av regional förbindelselänk som mest används för resor i närområdet.

Kartan från 1951 avspeglar en tid då sockencentrumet håller på att spela ut sin roll och de långväga resorna snart inte längre går via Botkyrka kyrka, utan kommer att passera förbi på motorvägen söder om området. Idag har centrumfunktionen kring kyrkan i princip helt upphört. Skolan finns fortfarande kvar och kyrkan med församlingshemmet är en fortsatt viktig plats för människor, men områdets huvudsakliga centrum har flyttats till de nyare bostadsområdena i anslutning till tunnelbana och övrig kollektivtrafik. Villaområdet i skogsområdet norr om den

gamla landsvägen har utvidgats ytterligare. Där doktorn och smeden hade sina åkertegar i slutet av 1800 – talet har ett nytt bostadsområde vuxit fram.

Lantmäteriakt 01-BOT-53. Storskifteskarta över utmarken. 1818 Miljön kring kyrkan idag.

Trots de stora omvälvningarna i närområdet har landskapet närmast Hammarby gård inte förändrats nämnvärt de senaste århundradena. De förändringar som skett har att göra med jordbrukets modernisering, men exploateringen har begränsat sig till redan i anspråktagna lägen och följer den historiska traditionen vad gäller lokalisering av bebyggelse i landskapet, ofta vägnära i gränsen mellan den uppodlade marken och de mer höglänta skogsområdena, eller på impediment centralt i odlingsmarken. I det gamla bondesamhället var odlingsmarken en viktig resurs, och vägar och bebyggelse lades så att de i möjligaste mån undvek den värdefulla odlingsmarken. De äldre vägdragningar som löper över odlingsbar mark ligger i de allra flesta fall i ägo – eller markslagsgränser. T.ex. löper den väg som går söderut från Botkyrka kyrka, och som tidigare fortsatte mot socknens södra delar, i gränsen mellan Hammarby gård och kyrkbyns marker. Vägnätet som tidigare löpte från kyrkan och prästgården söderut har delvis klippts av genom dragningen av E4:an genom gårdarnas södra åkergården.

*På flygbilden från 1967 är motorvägen byggd, men de stora miljonprogrammen i Alby och Hallunda har ännu inte påbörjats. På bilden ansas även kyrkbyns byggnader. Kyrkbyn var belägen söder om kyrkan från medeltiden fram till 1960 – talets slut.
Källa: Riksantikvarieämbetet
kulturmiljöbild*

Det småskaliga vägnätet i området finns till stora delar kvar tillsammans med de flesta byggnader som fanns vid 1900 – talets början. Bebyggelsen i planområdets närhet berättar om en lokaliseringsprincip som varit förhärskande i generationer, samt om det förindustriella samhällets centrumfunktioner och socknens sociala ansvar för dess invånare

Det vägnät som tidigare förband kyrkan och sockencentrat med omlandet finns till stora delar kvar, men har fått en annan funktion i dagens samhälle. Vägen söderut från Hammarby gård förband området med gårdarna Näsby och Skräfsta vid Aspens strand.

4.4 Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom planområdet

Hammarby gård, f.d. prästgård

Den f.d. kyrkoherdebostaden ligger ca 700 m sydväst om kyrkan. Gården är utmärkt på den äldsta kända kartan från 1636 och har troligen legat på samma plats sedan förhistorisk tid.

Att Hammarby gård har bebyggelsekontinuitet ner i yngre järnåldern vet vi genom det gravfält som är beläget i anslutning till dagens gårdsläge. Enligt legenden om S:t Botvid ägdes gården under senare delen av 1000 – talet av Botvids föräldrar Sven och Bänkfrid.

Huvudbyggnad

Gården har brunnit flera gånger. Den nuvarande byggnaden är uppförd i timmer i två våningar och har en sexdelad plan. Fasaden är klädd med gulmålad locklistpanel med vita knutlådor, vindskivor och foder. Taket är täckt med enkupigt tegel. Verandan i två våningar är tillbyggd omkring 1900. Fönstren är spröjsade, kopplade tvåluftsfönster. På tomten finns också ett antal uthus, bl.a. ska här finnas ett garage som enligt uppgift innehåller rester av en äldre prästgård. Till prästgården hörde också en trädplanterad trädgård enligt häradsekonomska kartan från 1901 – 1906.

Nuvarande byggnad är uppförd 1804 men grunden är enligt arkeologiska undersökningar troligtvis från 1500-talet (RAÅ-nummer Botkyrka 23:2). Byggnaden fungerade som prästgård fram till 1997, men är nu i privat ägo.

Hammarby gårds ekonomibyggnader

För sin försörjning bedrev prästerna ända sedan medeltiden och fram till 1910 jordbruk, vid sidan om prästtjänsten. Därefter kom istället jordbruksmarken att arrenderas ut och arrendebostäder uppfördes. När det gäller Hammarby prästgård uppfördes arrendatorsbostäder under 1800-talet och 1954 på den f.d. utmarken norr om S:t Botvids väg, vid korsningen med Asptunavägen.

Inom planområdet speglar det f.d. prästbostället med ekonomibyggnader och den f.d. arbetarbostaden (nuvarande arrendatorsbostad) denna utveckling. I

Logen och ladugården är mäktiga gestalter i landskapet.

Hammarby gårds ekonomibyggnader är med andra ord av stor kulturhistorisk betydelse för att förstå området förutsättningar. Enligt de äldre lantmäterikartorna har ladugårdstomten ungefär samma utbredning idag som den hade på 1600-talet. De byggnader som finns på tomten idag uppfördes under 1800- och 1900-talet. Väster om Asptunavägen fanns tidigare ett magasin från 1800-talet och en kuskbostad från omkring 1900, numera rivna.

Logen är uppförd omkring år 1900 i resvirkeskonstruktion. Den ligger på samma plats som på kartan från 1901-1906. *Logen* är klädd med slät rödmålad panel och har sadeltak täckt med korrugerad eternit.

Logen.

Logen.

Den gamla vägsträckningen och logen som legat på samma plats sedan åtminstone 1900-talets början.

Ladugården som är uppförd ca 1900, är knuttimrad och klädd med rödmålad locklistpanel. Mot söder finns ett lider med foderskulle tillbyggt i vinkel. Byggnadsdelarna har sadeltak täckt med korrugerad eternit. På södra sidan finns också en murad vitputsad utbyggnad under pulpettak, troligen en f.d. mjölkammare.

Ladugården med lider. Foto från väster.

Ladugården med lidret och höskullen med körbro.

Bod. Söder om ladugården ligger en liten bod uppförd i regelkonstruktion med liggande rödmålad fasspontpanel och sadeltak täckt med enkupigt tegel. Bodan är troligen byggd i början av 1900-talet.

Bod.

Tvättstuga och verkstad. Nordost om ladugården ligger denna byggnad som är murad och vitslammad med flackt sadeltak täckt med korrugerad eternit. Byggnaden finns inte med på ekonomiska kartan från 1951 och kan vara uppförd under 1950-talet.

Den vitslammade byggnaden har använts som tvättstuga och verkstad.

Arbetarbostad.

Nordost om ladugården, något indraget från vägen ligger en arbetarbostad uppförd 1937 i en våning med inredd vind. Byggnaden har förmodligen plankstomme, fasaden består av rödfärgad locklistpanel. Fönstren är spröjsade och vitmålade liksom fönsterfodren. Sadeltaket är täckt med tvåkupigt tegel. Huset som byggdes för två familjer har en förstukvist på vardera gaveln. Till arbetarbostaden hör också ett rödfärgat uthus. Arbetarbostaden fungerar idag som arrendatorsbostad.

Arrendatorsbostaden, f.d. arbetarbostad. Foto från söder.

Arbetarbostaden från 1937, numera arrendatorsbostad ligger på en åkerholme.

På Hammarbys ägor ligger också Hammersta villaområde från 1940-talet.

Sockencentrum

Kyrkan

Kyrkan ligger i en svag sluttning i gränzonen mellan odlad mark och morän, mellan Göta landsväg (S:t Botvids väg) och E20/E4. Motorvägen går idag i gränsen till kyrkbyns gamla bytomt.

Botkyrka kyrka har fått sitt namn efter ”Södertörns apostel”, S:t Botvid. Efter en resa till England, där Botvid blivit omvänd till kristendomen missionerade han i Stockholms skärgård och runt Mälaren. Han blev dödad 1120 och hans bror Björn uppförde enligt legenden ett minneskapell i trä på Hammarby gårds ägor. Träkyrkan ersattes av en stenkyrka i romansk stil som invigdes 1176. Kyrkan byggdes sedan om och till med torn i väster, förlängning åt öster, sakristia i norr och vapenhus i söder under medeltidens lopp. I kyrkan förvarades Botvids relikier och Botkyrka kyrka blev en känd pilgrims- och vallfartskyrka. I kyrkan har funnits både nord- och sydportal från 1300-talets förra hälft, troligen för att pilgrimer skulle kunna defilera genom kyrkan i samband med valfart till Botvids relikier.

Kyrkomiljön

Den äldre delen av kyrkogården har behållit sin medeltida utsträckning utom mot söder. Den omges av en kallmurad bogårdsmur av gråsten. På kyrkogården växer ask, alm och lönn. I

nordost ligger ett gravkor ritat av C. G. Gjörwell 1807 för Johan Liljencrantz, riksråd i Gustav III: s regering. I sydost byggdes 1843 ett gravkor för Carl Piper. I sydost uppfördes 1953 ett gravkor ritat av Erik Lundberg för familjen Wåhlin på Hallunda gård.

Söder om vapenhuset finns en sandstenskopia av det s.k. "Botkyrkamonumentet" från ca 1150. Monumentet är utformat som en kyrkobyggnad med inskrifter med runor och på latin och rest som en gravvård över Sankt Botvids bror Björn. Detta är den enda kända patronusgraven i Mälaramrådet. (En patronatskyrka var underställd en enskild person, en patronus med särskilda rättigheter och skyldigheter.)

Det finns fyra runstenar vid kyrkan, varav en i vapenhusgolvet, en sten med skadad inskrift står mot kyrkans yttervägg, en delvis synlig sten i marken under sydvästra hörnet av tornet samt fragment av en runsten inmurad högt upp på kyrkans norra yttervägg nära sakristian.

Utvidgningar av kyrkogården har gjorts på 1920-talet och i början av 1970-talet med ett stort område på andra sidan kyrkbacken i väster. Planer på ytterligare en utvidgning av kyrkogården västerut pågår.

Botkyrka kyrka är skyddad enligt 4 kapitlet i kulturmiljölagen (1988:950) och ligger inom område av riksintresse för kulturmiljövården.

Botkyrka kyrka.

Kyrkan är synligt på långt avstånd. Foto från väster.

Klockaregården

Norr om Sankt Botvids väg, nära kyrkan, ligger Klockaregården byggd 1822. Gården användes även som sockenstuga och socknens första skola, och har länge fungerat som församlingshem. Huset i en våning med inredd vind har timmerstomme klädd med faluröd locklistpanel. Sadeltaket är täckt med tvåkupigt rött tegel.

Klockaregården.

F.d. Fattighuset

Fattigstugan väster om Klockaregården byggdes ursprungligen som ett större tegelhus 1798 av Rikens ständers bank med villkoret att orkeslösa från Tumba bruk skulle beredas plats. I början av 1900-talet byggdes fattighuset om- och till och blev 1911 ålderdomshem och senare sjukhemmet Hammerstagården. 1998 flyttade Botkyrka friskola in i byggnaden.

Kyrkskolan

Öster om kyrkan ligger kyrkskolan från 1849, ombyggd på 1920-talet. Den används fortfarande som skola av Botkyrka friskola.

5 Kulturhistorisk bedömning

I riksintressets motiv och uttryckstext betonas odlingslandskapets långa kontinuitet, kommunikationerna på land och vatten, den medeltida sockenindelningen och kyrkomiljön kring Botkyrka kyrka.

Vid en analys av områdets kulturhistoriska värde och vid bedömning av påverkan på värdet vid en eventuell exploatering är det viktigt att se Botkyrka kyrka med sockencentrum, platsen för den tidigare kyrkbyn, S:t Botvids väg och Hammarby gårdsmiljö med ekonomibyggnader som en helhetsmiljö. Den tidigare prästgården och kyrkan har ett intimt historiskt samband. För att områdets kulturhistoriska värden ska bevaras är det viktigt att området även fortsättningsvis kan uppfattas som en helhetsmiljö.

Området kring Botkyrka kyrka och Hammarby gård, med den gamla Göta landsväg och det omgivande odlingslandskapet har ett högt kulturhistoriskt värde på flera skalnivåer.

På nationell nivå består värdet av att platsen har betydelse för historien om Sveriges och Mälardalens kristnande i och med legenden om S:t Botvid, samt som krigsskådeplats i kampen om den svenska kronan mellan Erik XIV och hans bröder. Här är även det geografiska och historiska sammanhanget, det centrala läget och relationen till omgivande kulturlandskap av central betydelse, något som uttrycks i riksintressebeskrivningen.

På regional nivå består värdet av kyrkans dignitet som huvudkyrka för Södertörn, samt läget i nära anslutning till det historiska huvudstråket in till Stockholm söderifrån. S:t Botvids väg som tidigare varit både pilgrimsled och landsväg till Stockholm från Götalandskapen. Göta landsväg var viktig vid lokaliseringen av kyrkan och bidrog till kyrkans position som huvudkyrka med tillhörande centrumfunktioner, både för socknen och för Södertörn.

På lokal nivå består värdet av den bevarade miljön med sockencentrum, väg, prästgård och kyrka. Att sockencentrats olika funktionsbyggnader, såsom skolan, det stora f.d. fattighuset och klockaregården är välbevarade och fortfarande används, förstärker kulturmiljövärdet. Att området har högt kulturhistoriskt värde även på nationell och regional nivå förstärker ytterligare det lokala kulturmiljövärdet.

Utifrån de värden som uttrycks i riksintressebeskrivningen, och som konkretiseras och utvecklas i kommunens kulturmiljöprogram, har ett antal bärande karaktärer identifierats. De bärande karaktärerna är kvaliteter att ta fasta och bygga vidare på i den fortsatta planeringen. För att områdets kulturhistoriska värde ska bestå bör målsättningen vara att dessa bärande karaktärer kan upplevas även i den fortsatta samhällsutvecklingen. De bärande karaktärerna utgår från riksintressets motiv och uttryck och förklaras nedan utifrån de objekt och samband som bygger upp karaktärerna.

5.1 Bärande karaktärer

- ✓ **Centralt beläget odlingslandskap med lång kontinuitet** - *Speglar jordbrukets och bebyggelsens utveckling från bronsålder fram till idag, med fornlämningar, Hammarby gårds läge samt 1900 – talets utveckling med arrendatorbostad och torpbebyggelse.*

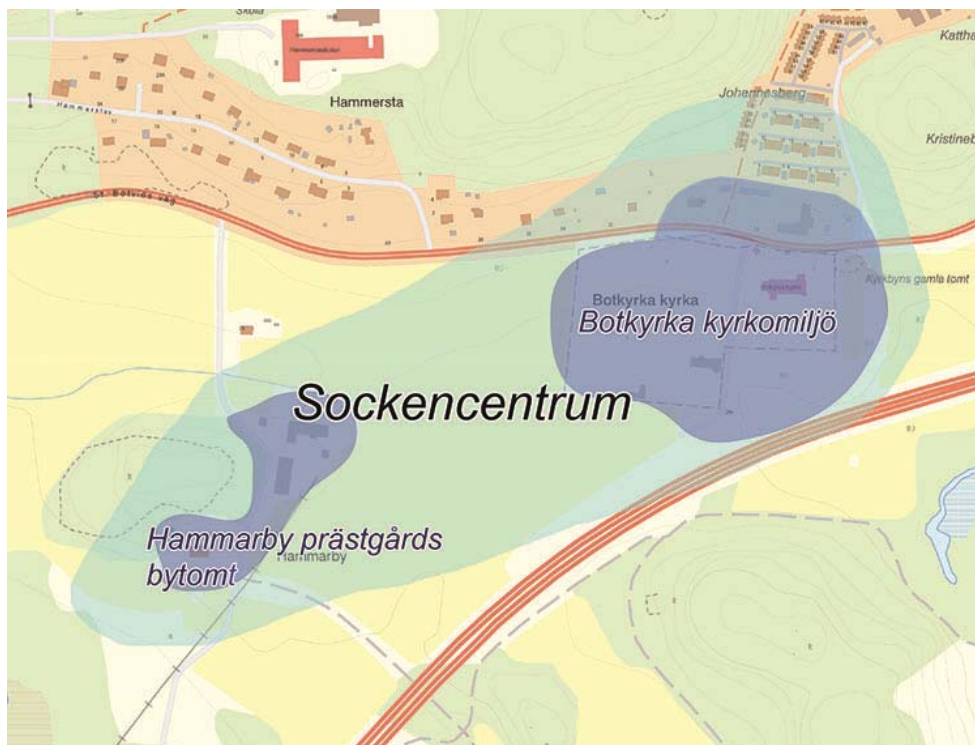
Beståndsdelar

- Fornlämningarna, vid Hammarby gård, och kyrkbyn.
 - Sambandet mellan äldre och yngre fornlämningar som visar på den långa bebyggelsekontinuiteten.
 - Sambandet mellan gravfältet från yngre järnålder och Hammarby gård.
 - Områdets strategiska läge vid Göta landsväg/pilgrimsvägen bär på ett tidssamband ner i medeltiden, då vägen har haft en central betydelse i åtminstone 1000 år.
 - Det äldre vägnätet.
 - Det öppna odlingslandskapet med dess formelement
 - Det historiska funktionella sambandet mellan odlingsmarken i dalgången och den tidigare utmarken i skogsområdet norr om S:t Botvids väg.
 - Hammarby gård med ekonomibyggnaderna.
 - Arrendatorsbostaden med uthus och trädgård.
 - Torp, lägenheter och villor norr om landsvägen,
 - De äldre lövträd som kantar vägen i anslutning till korsningen mellan S:t Botvids väg och Asptunavägen och vid Hammarby gård.
 - Arrendebostadens fruktträdgård samt övriga äldre lövträd inom området.
- ✓ **Botkyrka medeltida kyrka med Hammarby prästgård** – *Speglar det historiska sambandet mellan prästgården och kyrkan. Botkyrka kyrka uppfördes på Hammarby gårds mark av den senare helgonförklarade Botvids bror Björn som var innehavare av Hammarby gård, som senare blev prästgård. Platsens roll som religiöst och administrativt centrum sedan tidig medeltid.*

Beståndsdelar

- Botkyrka kyrka, med kyrkogård.
- Hammarby gård med ekonomibyggnaderna.
- Det funktionella och visuella sambandet mellan kyrkan och Hammarby gårdsmiljö. I gårdsmiljön ingår även ekonomibyggnaderna med tomt (ladugårdstomten).
- Det funktionella och visuella sambandet mellan Göta landsväg och kyrkan.
- Kyrkans centralitet och funktion som landmärke i landskapet med utblickar mot och synlighet från stora delar av det omgivande landskapet.

- ✓ **Sockencentrum** – *Speglar platsens roll som central nod för socknen och regionen från medeltid fram till det moderna samhällets utbyggnad under senare delen av 1900 – talet.*
- ✓ **Beståndsdelar**
 - Kyrkomiljön, med Botkyrkas 1100 – talskyrka och kyrkogården
 - Sockencentrums övriga kvarvarande byggnader, såsom skola, fattighus och klockargård
 - Sambandet mellan kyrkan och platsen för den f.d. kyrkbyn
 - De småskaliga vägdragningarna som förbinder Hammarby prästgård och Botkyrka kyrka med området söderut.
 - Det visuella och funktionella sambandet inom helhetsmiljön med sockencentrat, kyrkomiljön och den tidigare prästgården Hammarby gård.
 - Det visuella och funktionella sambandet mellan sockencentrat och den huvudsakliga infartsvägen till Stockholm söderifrån, Göta landsväg, nuvarande S:t Botvids väg.

Helhetsmiljön för sockencentrum innefattar Botkyrka kyrkomiljö med kyrkogård och kyrkbyns gamla tomt, Hammarby gårds bytomt inklusive ladugårdstomt, samt de centrumfunktioner i form av skola och fattighus som under 1800 – talet uppfördes norr om landsvägen.

5.2 Riktlinjer för planering med kulturmiljön som resurs

Utifrån kulturmiljöanalysens resultat definieras här ett antal riktlinjer så att den nya miljön kan utformas på det befintliga landskapets villkor. Genom att söka inspiration i landskapets

befintliga kulturmiljökvaliteter och låta landskapets historiska dimension utgöra en resurs i samhällsutvecklingen skapas goda förutsättningar för att fortsatt formbart landskap.

- Områdets kulturmiljövärden och landskapets nuvarande karaktär (öppen dalgång) bör vara styrande vid utformning av den nya miljön.
- Anpassa materialval och färgsättning till befintlig bebyggelse och omgivande landskap utan att bygga pastischer.
- Undvik avskärmningar i form av t.ex. plank. Staket bör vara låga, genomsiktliga och enkla.
- Ny grönstruktur bör utformas med inspiration från omgivande landskap. Vid nyplanering, välj växter och träd med lokal förankring.
- Sträva efter att behålla landskapets nuvarande formelement, i form av diken, vägdragningar, växtlighet och impediment i sin nuvarande form.
- Möjliggör bevarande av befintliga äldre ädellövträd inom området.
- Håll nere den nya bebyggelsens skala så att befintlig bebyggelse framhävs.
- Nyttillkommen bebyggelse bör anpassas vad gäller utformning och dimensioner så att den äldre bebyggelsemiljön fortfarande kan upplevas som en funktionell helhet.
- Placera ny bebyggelse så att befintliga samband och siktlinjer inte bryts.
- Utgå från området och den befintliga bebyggelsens karaktär och placering i landskapet vid lokalisering av ny bebyggelse.
- Den nya bebyggelsen bör på ett tydligt sätt förhålla sig till området topografi.
- Undvik förändringar i topografin genom schaktning och sprängning
- Sträva efter återbruk av befintliga vägar och stråk i den nya miljön.

6 Referenser

Beckman-Thoor. 2008. UV ,mitt, Rapport 2008:23. *Från Hammarby till Hågelby. Kulturmiljö öster om sjön Aspen*. Arkeologisk utredning etapp 1.

Botkyrka kommuns kulturmiljöprogram

Botkyrka kulturnämnd. 1983. *Botkyrkabygd. Från mälarstrand till österhav*.

Botkyrka kyrka. Kulturhistorisk karaktärisering. Gunilla Nilsson Stockholms läns museum 2006.

Hamilton. 2012. UV Rapport 2012:199. *Bebyggelse, gjutaneläggning och boplats vid Botkyrka kyrkby*. Arkeologisk utredning och förundersökning.

Kulturhistorisk byggnadsinventering. Per H Falck.. Länsstyrelsen i Stockholms län 1979

Riksantikvarieämbetet. 2002. *Riksintressen för kulturmiljövården Stockholms län*

Översiktlig miljökonsekvensbeskrivning för program för områdena Hågelby, Eriksberg och Lindhov, Botkyrka kommun oktober 2010. *Konsultrapport WSP*

Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Första bandet. Sverige.
<http://runeberg.org/hgsl/1/0366.html>

FMIS

<http://gis.lst.se/lstgis/>

<http://www..upplandia.se/>

Häradseconomiska kartan över Stockholms län.1901-06. Botkyrka J112-75-23

Lantmäteriakt 01-BOT-53. Storskifteskarta över utmarken. 1818

Lantmäteriakt 01-BOT-9. Arealavmätning. 1698

Lantmäteriakt. Botkyrka socken Hammarby nr 1. Geometrisk avfattning. 1636

Ekonomiska kartan. Salem J133-1013c53

Ekonomiska kartan. Norsborg J133-1014c53